

MARIUSZ FORNAGIEL

UNIwersytet Jagielloński w Krakowie

mforniagiel1651@interia.pl

Komunistyczna przebudowa wsi czechosłowackiej – przesłanki ideologiczne i społeczne

Celem artykułu jest analiza procesu kolektywizacji w Czechosłowacji, ze szczególnym uwzględnieniem jego ideologicznego i społecznego aspektu. Omówiono proces kształtowania się poglądów głównych ideologów komunistycznych na kwestię agrarną. Przedstawiono również ich praktyczną realizację w Rosji Radzieckiej i Związku Radzieckim. Wydarzenia te stały się wzorcem dla działaczy Komunistycznej Partii Czechosłowacji, która zdobyła władzę w swoim kraju w latach powojennych. Analizę procesu kolektywizacji osadzono w dziejach politycznych i gospodarczych powojennej Republiki Czechosłowackiej. Zwrócono uwagę na uwarunkowania funkcjonowania wsi czeskiej i słowackiej, a także na różnice pomiędzy nimi. Omówiono zmiany prawne wprowadzane przez nową władzę, mającą na celu przejęcie kontroli nad spółdzielczością wiejską i zasobami prywatnymi rolników czeskich i słowackich. Autor przeanalizował również proces oporu chłopskiego przeciw praktykom kolektywizacyjnym. Stało się to przyczynkiem do analizy zmian społecznych wywołanych przeprowadzaniem „uspółdzielczania” w Czechosłowacji. Analizę zakończono opisem zmian społecznych i gospodarczych wywołanych procesem reparytyzacji i prywatyzacji w Czechach i na Słowacji. W artykule wykorzystano opracowania polskie, czeskie i słowackie, a także źródła publikowane i materiały archiwalne czechosłowackiego ministerstwa rolnictwa (Národní archiv v Praze).

Słowa kluczowe

kolektywizacja, komunizm, Czechosłowacja, rolnictwo, Komunistyczna Partia Czechosłowacji, zmiany społeczne, sowietyzacja

Wstęp

Lata 1948/1949-1960 były okresem intensywnej przebudowy gospodarczo-społecznej na wsi czechosłowackiej, dokonywanej w duchu ideologii komunistycznej. Celem było zlikwidowanie niezależnego rolnictwa i stworzenie nowej klasy

„spółdzielców”, bardziej przypominających robotników rolnych niż chłopów¹. Władze komunistycznej Czechosłowacji zastosowały całą paletę działań prawnych i propagandowych, a nawet sięgnęły po brutalne represje mające „zachęcić” chłopów do wstępowania do spółdzielni. W efekcie proces kolektywizacji zakończył się w Czechosłowacji na początku lat 60. XX w. i doprowadził do całkowitej przebudowy społecznej wsi, likwidując niezależne rolnictwo i klasę chłopską z jej krajobrazu.

Podstawy ideologiczne i wzór Związku Radzieckiego

Problem rolnictwa był w rozmaity sposób podejmowany przez ideologów socjalistycznych i komunistycznych. Z oczywistych względów zawsze pozostawał „na obrzeżach” ich głównych zainteresowań, jednak z powodu przechodzenia wsi (w tym również wschodnio i środkowoeuropejskiej) z feudalnego do kapitalistycznego sposobu gospodarowania, nie mógł być pominięty w wizjach przebudowy gospodarczej i społecznej. Karol Marks uważał, że prowadzenie racjonalnej gospodarki na małych działkach posiadanych przez indywidualnych chłopów jest niemożliwe. Według niego, podobnie jak w przemyśle działać tutaj będzie prawo koncentracji produkcji – mniejsi gospodarze będą wypierani przez wielkich właścicieli ziemskich². Sposób przeciwdziałania temu zaproponował Fryderyk Engels, który pisał, że: „Zadanie nasze w stosunku do drobnego chłopa polega przede wszystkim na przestawieniu prywatnej jego produkcji i prywatnej własności w zespółową – nie przemocą, lecz przez przykład i udzielenie pomocy społecznej w tym celu”, co mogło nastąpić jedynie poprzez „obrócenie ich w zrzeszone posiadanie i zrzeszoną produkcję”. Zapowiadał więc, że komuniści uczynią wszystko, by „ułatwić mu przejście do zrzeszenia, jeżeli on się na to zdecyduje, a nawet gdyby decyzji tej nie mógł jeszcze powziąć, pozostawić mu dłuższy czas do namysłu na jego działce”³. Już w tym tekście widać paternalistyczny stosunek partii komunistycznej wobec chłopów indywidualnych. Fryderyk Engels zakładał dobrowolność w wstępowaniu do gospodarstw kolektywnych, jednak, gdyby chłop nie chciał tego, uczynić należało mu „pozostawić czas do namysłu”, czyli w domyśle wybór mógł być tylko jeden. Zgodnie z tymi zaleceniami działali komuniści w Związku Radzieckim, a później również w Czechosłowacji.

Idee rozwiązania kwestii chłopskiej autorstwa Marksa i Engelsa rozwinął Włodzimierz Lenin. W 1902 r. komentował program agrarny Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji, pisząc, że „starać się uratować chłopstwo przez obronę drobnej gospodarki i drobnej własności przed naciskiem kapitalizmu oznaczałoby bezużyteczne hamowanie rozwoju społecznego”⁴. W kolejnych latach jednak biorąc

¹ R. Turkowski, *Następstwa społeczno-gospodarcze kolektywizacji wsi czechosłowackiej (1948-1960) w świetle polskich źródeł dyplomatycznych i prasowych*, „Zeszyty Wiejskie”, 2020, z. 26, s. 149-150.

² A. Dobieszewski, *Kolektywizacja wsi polskiej 1948-1956*, Warszawa 1993, s. 9-10.

³ F. Engels, *Kwestia chłopska we Francji i Niemczech*, Warszawa 1949, s. 32-35.

⁴ W. Lenin, *Dziela*, t. 6, Warszawa 1952, s. 106-107 cyt. za: M. Mieszczankowski, *O kwestii chłopskiej*, [w:] *Lenin a kwestia agrarna w kapitalizmie i socjalizmie*, Warszawa 1967, s. 60-61.

pod uwagę uwarunkowania wsi Rosji carskiej, zrewidował swoje poglądy. Uważał on, że istnieją dwie drogi rozwoju kapitalizmu na wsi – „amerykańska” i „pruska”. Pierwsza z nich miała miejsce w Stanach Zjednoczonych i we Francji, gdzie to feudalizm został zburzony w wyniku rewolucji „burżuazyjno-demokratycznej”. Droga pruska jest charakterystyczna dla krajów Europy środkowej i wschodniej, gdzie feudalizm był likwidowany przez odgórne decyzje władz państwowych. W efekcie doszło do zachowania wielkich majątków ziemskich i rozmaitych przeżytków feudalnych, które uzależniały mało i średniorolnych chłopów oraz hamują ich rozwój. Zgodnie z powyższym podziałem w krajach, które przeszły „pruską” drogę do kapitalizmu walka klasowa na wsi trwa pomiędzy biednym i średnim chłopem przeciw bogatym chłopom i wielkim właścicielom ziemskim. Za niezbędne uważał, więc konieczność sojuszu robotniczo-chłopskiego i dopuszczał w tym celu uznanie prawa własności ziemi chłopskiej, a nawet dopuszczenie do parcelacji ziemi pomiędzy drobnymi chłopami. Wszystkie te działania były jednak obliczone na wciągnięcie chłopów do udziału w rewolucji⁵.

O tym, że były to tylko chwilowe i podyktowane taktyką działania ustępstwa, świadczą wydarzenia pierwszych lat po przejęciu władzy przez bolszewików. W obliczu żywiołowych wystąpień chłopów, chcących parcelować ziemię, jeszcze w 1917 r. zdecydowano się na wydanie dekretu o nacjonalizacji ziemi. Jednak, jak podkreśla Adam Lityński, była to de facto „socjalizacja”, a nie nacjonalizacja ziemi, ponieważ stała się ona własnością wspólnot chłopskich. Dekret z lutego następnego roku mówił już wprost o „socjalizacji” ziemi i znosił jej indywidualną własność, w zamian wprowadzając prawo użytkowania jej przez bezpośrednio na niej pracujących⁶. Bolszewicy przystąpili następnie do tworzenia „komun rolnych”, które odbywały się poprzez skoordynowany terror wobec wsi, w tym bardzo dotkliwe w obliczu powojennego kryzysu na wsi, rabunkowe rekwizycje zboża i inwentarza. W efekcie od 1919 r. dochodzi do masowych buntów chłopskich przeciw władzy bolszewickiej. Lenin postanowił odstąpić od polityki przymusowej kolektywizacji. W następnych latach rozwinął on swoją wizję socjalistycznej przebudowy wsi jako procesu długotrwałego i podzielonego na etapy pośrednie. Drogą do niego miał być rozwój rozmaitych form spółdzielczości na wsi oraz industrializacja⁷.

Do polityki forsownej kolektywizacji powrócił Józef Stalin. Doszedł on do wniosku, że niemożliwym jest równoczesny rozwój sektora uspołecznionego (powstającego w wyniku industrializacji) oraz sektora kapitalistycznego reprezentowanego przez rolników indywidualnych. Dodatkowo integralną częścią tej koncepcji była teza o konieczności likwidacji kułaków ze społeczności wiejskiej (uważanych za osobną klasę społeczną). W rzeczywistości powrót do polityki kolektywizacyjnej miał w przekonaniu Stalina zakończyć kryzys zbożowy. Oskarżono chłopów o przetrzymywanie zboża w spichlerzach skutkujące niedoborami na rynku. Przejście do polityki forsownej kolektywizacji w 1929 r. spowodowało jednak dalszy spadek produkcji zbóż, a następnie pogłowia zwierząt. Wyjścia z tej sytuacji

⁵ H. Ślabek, *Polityka agrarna PPR*, Warszawa 1978, s. 26-33; M. Mieszczankowski, *op. cit.*, s. 75-77.

⁶ A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917-1991, czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików). Krótki kurs*, Warszawa 2010, s. 211-217.

⁷ A. Dobieszewski, *op. cit.*, s. 15-17.

szukano w jeszcze brutalniejszym działaniu wobec wsi – rekwirowano resztki zboża i zapasów żywności oraz wprowadzono drakońskie przepisy, mające chronić mienie kołchozowe, np. za kradzież kłosa z pola kołchozowego groziła kara śmierci albo zesłanie do łagru. W efekcie wywołanego tymi działaniami głodu zginęło kilkanaście milionów ludzi. Proces kolektywizacji wsi radzieckiej przebiegał bardzo szybko (w 1934 r. do kołchozów i sowchozów należało 75% chłopów) i zakończył się na przełomie lat 30 i 40⁸.

Ideologiczne podstawy mówiące o konieczności przebudowy wsi w duchu socjalistycznym oraz przykład ich realizacji w bolszewickiej Rosji, a następnie w Związku Radzieckim były powielane przez komunistów wschodnio i środkowo-europejskich po II wojnie światowej.

Przemiany wsi czechosłowackiej po II wojnie światowej i zwrot w polityce rolnej

Armia Czerwona wraz z oddziałami czechosłowackimi gen. Svobody wkroczyła na Czechosłowację w początkach 1945 r. Po rozmowach moskiewskich z końca marca, na początku kwietnia 1945 r. w pierwszym wyzwolonym dużym mieście – Koszycach – rozpoczął urzędowanie pierwszy powojenny rząd, w skład którego weszli komuniści. 5 kwietnia 1945 r. wydał on swój program, zwanym od miejsca jego wydania „Programem Koszyckim”. W punktach X i XI zapowiadał przejęcie mienia należącego do Niemców, Węgrów i innych zdrajców narodów oraz przeprowadzenie reformy rolnej. Nowy rząd zapowiadał, więc zmiany w sferze gospodarczej, skutkujące również radykalnymi zmianami w życiu społecznym – ujednolicenie narodowościowe społeczeństwa czechosłowackiego oraz zupełne przededefiniowanie układu społecznego wsi czechosłowackiej⁹.

Reforma rolna została przeprowadzona w latach 1945-1948/1949 w trzech etapach. Pierwszy z nich miał miejsce natychmiast po wyzwoleniu na podstawie dekretu prezydenta Beneša¹⁰ i polegał na konfiskacie majątków Niemców, Węgrów i zdrajców narodu, które następnie były nadzielane chłopom oraz innym osobom chcącym prowadzić działalność rolniczą. W tym etapie głównym zadaniem stało się zasiedlenie przez Czechów i Słowaków opustoszałych terenów pogranicza¹¹. Drugi etap został zainicjowany przez komunistów, którzy od 1946 r. domagali się

⁸ Ibidem, s. 17-21; R. Turkowski, *Kolektywizacja wsi wschodnioeuropejskiej widziana z polskiej perspektywy 1948-1960. Studium z zakresu historii społeczno-gospodarczej*, Warszawa 2020, s. 80, 83-85; T. Wolton, *Historia komunizmu na świecie. Próba dochodzenia historycznego*, t. 1: *Kaci*, tłum. M. Romanek, Kraków 2021, s. 261-278. Na temat Wielkiego Głodu na Ukrainie jako ludobójstwa zob. m.in. N.M. Naimark, *Ludobójstwa Stalina*, tłum. A. Arumińska, Warszawa 2020, s. 49-63, 87-114.

⁹ A. Kovač, *Košický vládný program*, Bratislava 1977, s. 27-33, 130-132; K. Kaplan, *The short march. The Communist Takeover in Czechoslovakia 1945-1948*, London 1987, s. 6, 12-16.

¹⁰ Zob. szerzej: J. Kuklík, *Mýty a realita tzv. „Benešových dekretů”. Dekrety prezidenta republiky 1940-1945*, Praha 2002, s. 251-325.

¹¹ Zob. szerzej: F. Čapka, L. Slezák, J. Vaculík, *Nové osídlení pohraničí českých zemí po druhé světové válce*, Brno 2005; F. Čapka, *Powojenne osiedlanie pogranicza ziem czeskich po drugiej wojnie światowej i jego nowy kształt*, „Rocznik Lubuski”, 2009, t. 35, cz. 1, s. 127-133; E. Glassheim, *Očista česko-slovenského pohraničí. Migrace, životní prostředí a zdraví v bývalých Sudetech*, Praha 2019.

rewizji pierwszej reformy rolnej, czyli tej przeprowadzanej na podstawie ustawy z 1919 r. w I Republice Czechosłowackiej. Szczególną wagę przykładali do likwidacji tzw. „resztówek”, czyli większych majątków rolnych powstałych w trakcie parcelacji przedwojennej, którą obejmowali członkowie partii agrarnej, jej sympatycy lub pracownicy danego majątku. Ostatecznie w lipcu 1947 r. uchwalono ustawę o rewizji reformy rolnej. Na jej podstawie wywłaszczono majątki ponad 150 ha gruntów ornych lub 250 ha powierzchni ogólnej. Już jednak w kwietniu 1947 r. na wiecu w Hradcu Králové Komunistyczna Partia Czechosłowacji (KPCz) ogłosiła program, w którym domagano się nie tylko „rewizji” reformy rolnej, ale dokonania „nowej” reformy rolnej¹². Do jej urzeczywistnienia doszło po przejęciu pełnej władzy przez komunistów w wyniku zamachu stanu w lutym 1948 r. Nową reformę rolną uchwalono w marcu tego roku. Na jej podstawie ograniczono maksymalną własność ziemi rolnej do 50 ha oraz skonfiskowano ziemię wydzierżawianą przez właścicieli¹³.

Komuniści zdawali sobie sprawę ze strachu chłopów przed kolektywizacją i od samego początku swojej obecności w wyzwolonej Czechosłowacji zapewniali, że nie będą tworzyć kolchozów. Przywódca KPCz Klement Gottwald jeszcze 29 lutego 1948 r. ostrzegał, że: „Jeśli ktoś powie wam, że w Czechosłowacji będą powstawać kolchozy, wiedźcie, że to prowokator i wypędźcie go ze wsi”¹⁴. Tymczasem już jesienią 1948 r. nastąpiła zmiana w polityce rolnej rządu czechosłowackiego i przystąpiono do przygotowania kolektywizacji wsi¹⁵. Wskazuje to mocno na niesuwerenność działań czechosłowackich komunistów – ich decyzja była spowodowana zaostrzeniem relacji Związku Radzieckiego z Jugosławią i idącymi za tym wytycznymi Kominformu nawołującymi do przystąpienia do przebudowy wsi i walki

¹² Zob. *Hradecký program. Projev ministra zemědělství Julia Duriše v Hradci Králové dne 4.4.1947*, Praha 1947.

¹³ Szerzej na temat reformy rolnej w Czechosłowacji zob. Národní archiv v Praze [dalej: NA v Praze], Ministerstvo zemědělství – sekretariat, inv. č. 106, kartón 187, Zpráva o provádění pozemkových reform k 1.III.1949, 24 dubna 1949; J. Rychlík, *Pozemková reforma v českých zemích v letech 1945-1948*, [w:] *Zemědělství na rozceství 1945-1948. Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve dnech 22-23.9.1998*, Uherské Hradiště 1998, s. 5-22; V. Lacina, M. Otahal, *Reforma rolna w ludowo-demokratycznej Czechosłowacji*, [w:] *Materiały i studia z najnowszej historii Polski*, t. 2., Warszawa 1965, s. 149-176; Z. Kratochvilova, *Przemiany agrarne w Czechosłowacji w latach 1945-1948*, [w:] *Reformy agrarne i polityka rolna w europejskich krajach demokracji ludowej. Zbiór artykułów*, red. W. Góra, Warszawa 1974, s. 43-74; K. Slobodová Nováková, *Dopad zmien v pozemkovu vlastníctve na život slovenskej dediny*, [w:] *Roky prelomu. Slovensko v rokoch 1945-1948*, red. P. Sokolovič a kolektív, Trnava 2015, s. 723-740. Polskie tłumaczenie fragmentu Programu Koszyckiego i Ustawa o nowej reformie rolnej (długotrwałym uregulowaniu własności użytków rolnych i leśnych) z 21 marca 1948 r. zamieszczono w tomie *Reformy agrarne w socjalistycznych państwach Europy (1944-1948). Zbiór dokumentów*, red. W. Góra, tłum i opracowanie poszczególnych dokumentów W. Góra, Z. Hemmerling i M. Nadolski, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1987, s. 86-102.

¹⁴ Cyt. za: J. Rychlík, W. Penczew, *Historia Czech*, tłum. M. Czyżniewski, A. Kawecka, Wrocław 2020, s. 645. Por. również J. Pernes, *Proměny myšlenky kolektivizace zemědělství v politice KSČ po únoru 1948*, [w:] *Kolektivizace v Československu*, red. J. Rokoský, L. Svoboda, Praha 2013, s. 34-35. W oficjalnym wydaniu „dzieł” Klementa Gottwalda brak tego fragmentu, co nie powinno dziwić biorąc pod uwagę, że wydano je, gdy realizacja polityki kolektywizacyjnej była w pełni. Zob. *Projev na manifestaci celostátního sjezdu Rolnických komisí na Václavském náměstí v Praze 29. Února 1948*, [w:] K. Gottwald, *Spisy*, t. XIV, 1947-1948, Praha 1958, s. 292-293. Por. również zapis dźwiękowy (tutaj jednak tylko fragment przemówienia): https://youtu.be/cl_8UQjpaRg [dostęp: 06.01.2022].

¹⁵ Dla zmian na wsi czechosłowackiej zapoczątkowanych jesienią 1948 r. używa się pojęć: „združstevňování”, „kolektivizace” oraz „socializace”. Zob. V. Průcha a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992, 2. díl, období 1945-1992*, Brno 2009, s. 351.

z kułakami¹⁶. Na IX Zjeździe KPCz w maju 1949 r. Klement Gottwald mówił już o konieczności „przejścia wsi do socjalizmu”¹⁷.

Zmiana gospodarowania na wsi czeskosłowackiej przebiegała w innych warunkach niż w sąsiednich krajach bloku wschodniego. Dotyczyło to przede wszystkim Czech i Moraw, które już pod koniec XIX w. charakteryzowały się wysokim stopniem rozwoju rolnictwa, jego dużą mechanizacją oraz dobrze rozwiniętą siecią spółdzielni różnego typu¹⁸. W celu przejścia do „socjalistycznej przebudowy wsi” komuniści zamierzali wykorzystać przede wszystkim ziemię, jaka znalazła się w rękach państwa w wyniku wprowadzenia ustawy o nowej reformie rolnej w marcu 1948 r. oraz wysoko rozwinięte i liczne spółdzielnie rolnicze¹⁹. Podobnie więc jak w Polsce zamierzano początkowo kamuflować proces kolektywizacji rolnictwa pod dobrze kojarzącym się hasłem tworzenia „spółdzielni”²⁰. Chłopi czeskosłowaccy szybko zrozumieli, że spółdzielnie jakie zamierzali tworzyć komuniści, nie mają nic wspólnego ze spółdzielczością jaką pamiętają z czasów przedwojennych²¹. Słusznie zauważył emigracyjny polityk czeskosłowacki, prawnik i działacz spółdzielczy, Ladislav Karel Feierabend, że: „V komunistickém Československu nemůže existovat opravdový system družstevnictví. Muže zde existovat jen něco, čemu komunisté říkají system družstevnictví. Nová družstva, vzniklá příkazem shora, nejsou a nemohou být skutečnými družstvy. Vůle členů zde nemůže nikdy převládnout nad všemocnou vůlí státního aparátu. Člen, který nesmí svobodně vyjádřit svou vůli, se stává družstevní loutkou a sdružení, k němuž náleží, není nadále ani svobodné, ani dobrovolné, ani autonomní. Není již družstvem”²².

¹⁶ J. Rychlík, W. Penczew, *op. cit.*, s. 646.

¹⁷ K. Gottwald, *W walce o socjalistyczną Czechosłowację. Wybór przemówień i artykułów*, tłum. J. Rogalski, Warszawa 1951, s. 322-323.

¹⁸ Zob. m.in.: K. Fiedor, *Rolnictwo Austro-Węgier do końca I wojny światowej*, „Studia Śląskie”, 1998, t. LVIII, s. 92-95; J. Havránek, *Rozwój wsi czeskiej w drugiej połowie XIX wieku*, „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej”, 1965, t. I, s. 43-78; W. Misiuna, *Przemiany w rolnictwie Czechosłowacji. Od uwłaszczenia do uspołdzielczenia gospodarki chłopskiej*, Warszawa 1972, s. 7-25, 64-105; V. Průcha a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992, 1. díl, období 1918-1945*, Brno 2004, s. 35-58, 111-121, 245-270. Na znacznie niższym poziomie rozwoju gospodarczego stała wieś słowacka. Zob. J. Faltus, V. Průcha, *Prehľad hospodárskeho vývoja na Slovensku 1918-1945*, Bratislava 1968, s. 105-223.

¹⁹ L.K. Feierabend, *Zemědělské družstevnictví v Československu do roku 1952*, Volary 2007, s. 23-53 (pierwsze wydanie emigracyjne w roku 1952). W I Republice spółdzielnie czeskosłowackie łączyły się w 12 związków regionalnych, które natomiast skupiał utworzony w 1921 r. w Pradze Związek Związków Spółdzielni Gospodarczo-Rolniczych (Svaz jednot hospodářských družstev Československé republiky), czyli tzw. „Centrokooperativ”. Zob. H. Szelski, *Stosunki ekonomiczno-rolnicze Czechosłowacji*, Warszawa 1938, s. 174-205, 273-282.

²⁰ Klement Gottwald powiedział Stalinowi, że „[...] o kolchozech nebudeme mluvit, my je budeme dělat”. Cyt. za: Z. Hraba, *Kolektivizace a transformace československého a českého zemědělství v letech 1945-2004. Právní normativní pohled*, Praha 2013, s. 57.

²¹ „W komunistycznej Czechosłowacji nie może funkcjonować prawdziwy system spółdzielczości. Może jedynie istnieć to, co komuniści nazwali systemem spółdzielczości. Nowe spółdzielnie powstające na podstawie rozkazu z góry, nie są i nie mogą być prawdziwymi spółdzielniami. Wola członków nie może nigdy przeważać nad wszechmocną wolą aparatu państwowego. Członek, który nie ma swobody wyrażania swojej woli staje się marionetką spółdzielni, a stowarzyszenie, do którego należy nie jest już wolne, dobrowolne i autonomiczne. Nie jest to już spółdzielnia”. Zob. L.K. Feierabend, *op. cit.*, s. 75-76.

²² *Ibidem*, s. 83.

W 1948 r. w Czechosłowacji funkcjonowało prawie 14 tys. różnego rodzaju spółdzielni²³, w których już jednak od 1945 r. trwała tzw. „demokratyzacja”, czyli przejmowanie kontroli nad ich zarządami przez komunistów. Zrzeszały one $\frac{3}{4}$ wszystkich chłopów czechosłowackich²⁴. Już w 1948 r. KPCz rozpoczęła zmiany prawne, mające w pierwszej kolejności zróżnicować wieś zgodnie z leninowską „trójjedyną formułą”²⁵ oraz mające podporządkować spółdzielczość celom kolektywizacyjnym nowych władz. Już w latach 1945-1948 w Czechosłowacji obowiązywały trzy różne poziomy cen skupu w zależności od wielkości gospodarstwa – najczęściej otrzymywały gospodarstwa do 20 ha, a najmniej te liczące powyżej 50 ha. Po lutym 1948 r. rząd komunistyczny wprowadził jeden podatek gruntowy w miejsce dotychczasowych kilku różnych podatków płaconych przez rolników. W wyniku tych zmian gospodarstwa do 8 ha oraz od 8 do 16 ha, jeśli nie leżały w wysokich klasach bonitacyjnych ziemi, zwolniono całkowicie z podatku. Obniżono wymiar podatku gospodarstwom do 20 ha (uważanych w warunkach czechosłowackich za gospodarstwa średniorolne), a znacznie podwyższono ich wymiar gospodarstwom przekraczających ten obszar. W ciągu kilku miesięcy po przewrocie z lutego 1948 r. wprowadzono kolejne przepisy znacznie utrudniające gospodarowanie najbogatszym chłopom, m. in. w maju 1948 r. udzielono znaczne zniżki za usługi Państwowych Stacji Traktorowych dla gospodarstw poniżej 20 ha. Wprowadzono dla nich również udogodnienia w nabywaniu odzieży, nawozów sztucznych, sprzętu rolniczego, materiałów budowlanych. Bogaci chłopci zmuszeni byli do zaopatrywania się na wolnym rynku, a więc musieli się mierzyć ze znacznymi kosztami²⁶.

Za zapowiedź kolektywizacji chłopci uznawali również działania podjęte przez komunistów, mające na celu tworzenie spółdzielczych oraz państwowych ośrodków maszynowych. W 1947 r. istniało odpowiednio 197 i 21 takich instytucji. Jednak jeszcze na przełomie 1947 i 1948 r. w rękach indywidualnych znajdowało się około 50% traktorów. W wysokim stopniu zmechanizowana wieś czeska (zdecydowanie gorzej wyglądało to na wsi słowackiej) miała, więc w intencji komunistycznych władz dostarczyć sprzętu, który będzie wspierał działalność gospodarstw kolektywnych. W tym celu 2 lutego 1949 r. uchwalono ustawę o mechanizacji rolnictwa²⁷, wprowadzającą możliwość wykupu traktorów od rolników indywidualnych na podstawie stwierdzenia „niepełnego wykorzystania maszyn w obrębie gospodarstwa” albo niewywiązywania się ze świadczeń na rzecz państwa. Władze nałożyły również na chłopów wygórowane podatki, których ci nie mogli spłacić

²³ Zaopatrzenia i zbytu, mleczarskie, przetwórcze, maszynowe, elektryfikacyjne, kredytowe, produkcyjne.

²⁴ R. Turkowski, *Kolektywizacja wsi wschodnioeuropejskiej...*, s. 292-293. B. Strużek, *Rolnictwo europejskich krajów socjalistycznych*, Warszawa 1963, s. 41-42.

²⁵ Zgodnie z nią wieś należało podzielić na antagonistyczne grupy i „wspierając biedniaka i średniaka” walczyć z „kułakiem”. Zob. S. Straszak-Chandoha, *Ziemie obiecane. Rolnictwo Dolnego Śląska w latach 1945-1956 w ujęciu ekonomicznym i historycznym*, Wrocław 2021, s. 204. Zob. również: W. I. Lenin, *Przemówienie do delegatów komitetów biedoty obwodu moskiewskiego, 8 listopada 1918 r.*, [w:] W. I. Lenin, J. W. Stalin, *O spółdzielczości produkcyjnej na wsi*, Warszawa 1949, s. 6-16 oraz NA v Praze, Ministerstvo zemědělství – sekretariat, inv. č. 106-107, kartón 192, Zpráva o JZD, 1 července 1949, k. 1.

²⁶ W. Misiuna, *op. cit.*, s. 151-152; B. Strużek, *op. cit.*, s. 43-44; R. Turkowski, *Kolektywizacja wsi wschodnioeuropejskiej...*, 303-308

²⁷ Zákon o mechanizaci zemědělství, Zákon č. 27/1949 Sb., Obowiązywał od 20 lutego 1949 r.

i na podstawie powstałego w ten sposób zadłużenia dokonywano przejęcia sprzętu gospodarczego na rzecz państwa. Ostatecznie w połowie 1949 r. uniemożliwiono zakup traktorów przez rolników indywidualnych i zmuszono ich do korzystania z usług powstałych „spółdzielni maszynowych”²⁸

Zmiany prawne zaczęły dotyczyć również spółdzielczości. W lipcu 1948 r. Zgromadzenie Narodowe uchwaliło ustawę o powołaniu Centralnej Rady Spółdzielczej, która stopniowo przejmowała kontrolę nad poszczególnymi typami spółdzielni w terenie, zastępując dotychczasowe centrale spółdzielcze²⁹. Przełomowa jednak i najważniejsza okazała się uchwalona 23 lutego 1949 r. ustawa o jednolitych spółdzielniach rolniczych (Jednotné zemědělské družstvo JZD, a po słowacku Jednotné roľnícke družstvo JRD)³⁰. Prowadziła ona do całkowitej unifikacji spółdzielczości rolniczej³¹, a w rzeczywistości oznaczała początek polityki kolektywizacyjnej na wsi czechosłowackiej. Przewidywano tworzenie czterech typów JZD:

- Typ I – spółdzielcy pracowali indywidualnie, a jedynie część prac polowych wykonywano wspólnie, następnie obliczając wkład wniesionej przez każdego pracy,
- Typ II – scalano grunty (o propagandowym znaczeniu zaorywania miedzy będzie mowa później) i prowadzono wspólną produkcję roślinną,
- Typ III – wspólnie prowadzono również produkcję zwierzęcą,
- Typ IV – przy obliczaniu wynagrodzenia nie brano już pod uwagę wniesionego gruntu, liczyła się tylko wykonana praca na rzecz spółdzielni³².

Polityka kolektywizacyjna władz czechosłowackich i strategię oporu ze strony chłopów

Rozwój JZD na wsi i ich powstawanie miało odbywać się na zasadzie „dobrowolności”. Praktyka działania komunistów wyglądała zupełnie inaczej. Zdawali sobie oni sprawę, że bez zmuszenia chłopów nie uda im się przebudować rolnictwa zgodnie z oczekiwaniami płynącymi ze Związku Radzieckiego³³. Biorąc pod uwagę

²⁸ R. Turkowski, *Kolektywizacja wsi wschodnioeuropejskiej...*, s. 305-306. Procent ogólnej liczby traktorów znajdujących się w posiadaniu państwa wzrósł z 11% w 1948 r. do prawie 60% w 1950 r. Zob. B. Strużek, *op. cit.*, s. 41-42.

²⁹ W. Misiuna, *op. cit.*, s. 151-152; B. Strużek, *op. cit.*, s. 43-44; R. Turkowski, *Kolektywizacja wsi wschodnioeuropejskiej...*, 303-308

³⁰ Zob. Z. Hrabá, *op. cit.*, s. 73-85.

³¹ Z wyjątkiem spółdzielni spożywców i kredytowych.

³² L. Kalinová, Z. Klusáková, *Przemiany społeczno-gospodarcze w krajach demokracji ludowej po roku 1948. Struktura klasowa i społeczna ludności krajów socjalistycznych*, [w:] *Rozwój gospodarczy europejskich krajów socjalistycznych*, red. V. Průcha, tłum. P. Godlewski, H. Szewdo, Warszawa 1981, s. 286; V. Průcha, *Rozwój gospodarczy Czechosłowacji w latach 1945-1992*, tłum. P. Godlewski, Kutno 2006, s. 33; V. Průcha a kol. *Hospodářské a sociální...*, 2. díl, s. 358-359.

³³ Historycy piszący w komunistycznej Czechosłowacji osiągnęli mistrzostwo ekwilibrysty słownej pisząc o tym okresie. Przykładem jest zdanie zapisane przez Lenkę Kalinová i Zoę Klusákovą, według których: „Szybszy przebieg kolektywizacji nie wynikał jednak wyłącznie z inicjatywy samych chłopów, lecz był stymulowany przez posunięcia administracyjne, naruszające nawet czasami zasadę dobrowolności”. Zob. L. Kalinová, Z. Klusáková, *op. cit.*, s. 287.

intensywność tych „nacisków”, historycy czescy i słowaccy dzielą proces kolektywizacji wsi czechosłowackiej na trzy główne okresy:

- od 1949 r. do początku 1953 r.,
- lata 1953-1955,
- lata 1955-1960.

Pierwszy i trzeci okres był czasem intensywnej kolektywizacji. Został on przerwany niecałym trzyletnim okresem stagnacji tego procesu, a nawet częściowej likwidacji istniejących JZD³⁴.

Do JZD mógł teoretycznie wstąpić każdy, niekoniecznym było wniesienie własnego wkładu ziemi. Przepis ten spowodował, że w początkowym okresie kolektywizacji wstępowali do nich głównie bezrolni lub posiadający bardzo niewielkie działki i tak niepozwalające na własne utrzymanie³⁵. Władze komunistyczne szybko zdały sobie sprawę z zagrożenia gospodarczego i propagandowego takiego obrotu rzeczy. Z jednej strony było to realizacją ich polityki głoszącej, że nowe spółdzielnie „oddadzą kierownictwo ruchu spółdzielczego w ręce małorolnych i średniorolnych chłopów i ludowi pracującemu”³⁶. Jednak niemogące się utrzymać spółdzielnie mogły stać się dowodem na nierealność pomysłu kolektywizacji wsi i jeszcze bardziej zniechęcić chłopów do wstępowania do tych instytucji³⁷. W tym celu podjęto działania, mające ułatwić małym i średnim gospodarstwom korzystanie z maszyn rolniczych³⁸.

W latach 1949-1950 kolektywizacja postępowała w sposób powolny i z niewielkim naciskiem ze strony państwa na chłopów. Władze komunistyczne, chcąc osiągnąć szybki sukces propagandowy, wprowadziły mechanizm, zgodnie z którym każdy członek spółdzielni przejętej przez JZD stawał się automatycznie jej członkiem, jeśli nie zgłosił wystąpienia w ciągu 14 dni od chwili ogłoszenia faktu przejścia³⁹. Jednak ten plan wykorzystania dotychczasowych spółdzielni wiejskich i przejścia ich na cele „socjalistycznej przebudowy wsi”⁴⁰ przyniósł nikłe efekty. W 1949 r. JZD podporządkowało się 1157 z 8737 wszystkich spółdzielni rolniczych. Stąd też w początkowym okresie znaczną część JZD stanowiły spółdzielnie nowopowstałe we wsiach, które dotychczas nie posiadały żadnej spółdzielni rolniczej⁴¹. Trzeba podkreślić jednak, że w pierwszych miesiącach kolektywizacji w dużej mierze zachowywano zasadę dobrowolności i JZD powstawały głównie z inicjatywy samych

³⁴ V. Průcha a kol., *Hospodářské a sociální...*, 2. díl, s. 358.

³⁵ J. Rychlík, *Československo v období socialismu 1945-1989*, Vyšehrad 2020, s. 102-103.

³⁶ Zgodnie z propagandą komunistyczną dotychczasowa spółdzielczość była opanowana przez „wiejskich bogaczy” i uchwalenie ustawy o JZD miało prowadzić do „demokratyzacji” ruchu spółdzielczego. NA v Praze, Ministerstvo zemědělství – sekretariat, inv. č. 106, kartón 187, Stanovy jednotného zemědělského družstva, k. 1-2.

³⁷ Dlatego też Ministerstwo Rolnictwa proponowało kierownikom partii komunistycznej zakładanie „wzorowych” JZD. Zob. NA v Praze, Ministerstvo zemědělství – sekretariat, inv. č. 106-107, kartón 192, Zpráva o JZD, 1 července 1949, k. 11-12.

³⁸ R. Turkowski, *Kolektywizacja wsi wschodnioeuropejskiej...*, s. 311-312.

³⁹ *Ibidem*, s. 310.

⁴⁰ O tym, żeby to właśnie w takich wsiach zakładać JZD możemy przeczytać w tajnym raporcie przygotowanym w Ministerstwie Rolnictwa dla kierownictwa KPCz. Zob. NA v Praze, Ministerstvo zemědělství – sekretariat, inv. č. 106-107, kartón 192, Zpráva o JZD, 1 července 1949, k. 5.

⁴¹ W. Misiuna, *op. cit.*, s. 163-165.

chłopów. Z tego też powodu powstawały spółdzielnie głównie dwóch niższych typów, a więc zachowujące samodzielne posiadanie ziemi przez członków. Należy również podkreślić, że proces ten największe natężenie przybrał na czeskim pograniczu, a na Słowacji w miejscowościach, w których osadzano chłopów na ziemiach odebranych wysiedlonym Węgrom, a więc tam, gdzie istniała niepewność co do trwałości posiadania otrzymanych gruntów. Również przywiązanie do ziemi było zdecydowanie mniejsze wśród osadników pogranicza niż wśród ludności chłopskiej⁴² posiadającej ją od pokoleń⁴³. Niezadowoleni z wolnego tempa dobrowolnej kolektywizacji decydenci komunistyczni postanowili przystąpić w 1950 r. do jej „przyspieszenia”⁴⁴.

Niezadowolenie władz budził również tak wysoki udział procentowy spółdzielni typu I. Przystąpiono zatem do zmuszania chłopów z istniejących już JZD do ich przekształcania w wyższe typy, charakteryzujące się likwidacją własności prywatnej ziemi, a pozwalającym jedynie na posiadanie ograniczonej przepisami działki przyzagrodowej. Symbolicznym uczyniono rozorywanie miedz (czyli przejście do typu II). Wobec sprzeciwiających się takim działaniom stosowano rozmaite represje⁴⁵. W celach propagandowych wykorzystywano również film. Scena rozorywania miedz kończy film *Cesta ke štěstí* z 1951 r. w reżyserii Jiřího Sequense. Jego główna bohaterka, Vlasta Tomešová, zostaje traktorzystką w państwowym ośrodku maszynowym. W ostatnich scenach filmu widzimy zebranie spółdzielców, którzy podejmują decyzję o rozoraniu miedz. W sali, w której odbywa się zebranie, rozwieszone jest hasło „MÁLO MEZÍ V JZD – VÍCE CHLEBA V NÁRODĚ”. Sam film kończy się rozorywaniem miedz przez traktorzystów z miejscowego ośrodka maszynowego, które to wydarzenie staje się świętem całej wsi i odbywa się przy wspólnym śpiewie wszystkich zebranych⁴⁶.

W 1951 r. władze czechosłowackie przystąpiły do „zaostrenia walki klas” na wsi, której celem mieli stać się „wiejscy bogacze”⁴⁷. Do tej grupy zaczęto zaliczać posiadających już 15 ha ziemi (w żyzniejszych okręgach). Od listopada 1951 r. do połowy 1953 r. prowadzono „Akcję Kułak”. Jej ofiarami stali się najbogatsi chłopci, którzy stanowili 4,5% wszystkich rolników, ale jednocześnie posiadali około ¼ wszystkich gruntów w Czechosłowacji. Rozpętano potężną kampanię propagandową oraz prowadzono akcje represyjne wymierzone w nich⁴⁸. Zaliczonych do

⁴² Peter Slavkovský pisał, na przykładzie wsi słowackiej, że ziemia stanowiła wartość nie tylko materialną, ale również społeczną i kulturową. Zob. P. Slavkovský, *Slovenský roľník v 20. storočí*, „Forum Historiae”, 2016, č. 1, s. 91.

⁴³ Podobne zjawisko występowało również w Polsce, gdzie najszybciej i najsilniej proces tworzenia spółdzielni produkcyjnych przebiegał na Ziemiach Odzyskanych. Zob. I. Bukraba-Rylska, *Socjologia wsi polskiej*, Warszawa 2008, s. 338; A. Dobieszewski, *op. cit.*, s. 55-56; G. Miernik, *Ewolucja poglądów chłopów na kwestię własności pod wpływem polityki społeczno-gospodarczej władz (1944-1956)*, [w:] „Rewolucja społeczna” czy „dzika przebudowa”? *Společné skutky přestřelky vlastnických v Polsce (1944-1956)*, red. T. Osiński, Lublin 2016, s. 313-331; D. Jarosz, *Polityka władz komunistycznych w Polsce w latach 1948-1956 a chłopci*, Warszawa 1998, *passim*.

⁴⁴ V. Průcha a kol. *Hospodářské a sociální...*, 2. díl, s. 359-360.

⁴⁵ R. Turkowski, *Kolektywizacja wsi wschodnioeuropejskiej...*, s. 326.

⁴⁶ *Cesta ke štěstí*, rež. Jiří Sequense, Czechosłowacja 1951.

⁴⁷ Był to odpowiednik rosyjskiego słowa „kułak”, które zaproponował sam Klement Gottwald na posiedzeniu Komitetu Centralnego KPCz. Zob. Z. Hrabá, *op. cit.*, s. 57.

⁴⁸ Szerzej zob. D. Nečasová, *Obrazy nepříteli v Československu 1948-1956*, Praha 2020, s. 97-130.

„wiejskich bogaczy” usuwano z władz administracyjnych oraz z samych JZD. Dzieci nie miały prawa uczyć się w szkołach średnich oraz wyższych. Komuniści czechosłowaccy posunęli się nawet do przeprowadzenia procesów sądowych, w których na podstawie gospodarczych⁴⁹, a nawet kryminalnych zarzutów orzekano karę więzienia i konfiskatę majątku. W końcu zdecydowano się na przesiedlenie całych rodzin „bogaczy wiejskich” w inne rejony Republiki Czechosłowackiej⁵⁰, gdzie pracowali oni w majątkach państwowych albo w obozach pracy⁵¹.

Chłopi w rozmaity sposób próbowali przeciwstawiać się naciskowi kolektywizacyjnemu ze strony państwa. Najsilniejszy opór władze napotkały w najbardziej niebezpiecznych regionach północno-wschodniej Słowacji, gdzie przywiązanie do ziemi i poczucie lokalnej wspólnoty było bardzo silne. Chłopi wykorzystywali tam możliwości, jakie dawało im ustawodawstwo kolektywizacyjne. Zakładali więc komitety przygotowawcze spółdzielni albo jedynie spółdzielnie I typu (do połowy 1952 r. stanowiły one 70% wszystkich spółdzielni w kraju preszowskim). Chłopi działali również na zwłokę poprzez składanie obietnicy przystąpienia do spółdzielni, której następnie nie realizowali tłumacząc się np. brakiem zgody żony. Niektórzy podpisywali podanie o wstąpienie do spółdzielni, jednocześnie odmawiając podpisania zobowiązania do przestrzegania regulaminu wewnętrznego. Argumenty wykorzystywane przez chłopów mają czasami wręcz walor komiczny, jak np. odmowa podpisania deklaracji członkowskiej, ponieważ „dzisiaj jest piątek trzynastego”. Bogatsi chłopi chroniąc się przed represjami ze strony państwa dokonywali tzw. „samodekulakizacji” polegającej na formalnym podzieleniu ziemi pomiędzy członków rodziny w ten sposób by żadna część nie przekraczała ustanowionego maksimum 15 ha. Wykorzystywano również kontakty z miejscową administracją, by za pomocą korupcji doprowadzać do fałszowania statystyk i dokumentów (dotyczących m.in. stanu posiadania ziemi, zwierząt i narzędzi gospodarskich). Natomiast przystępując do spółdzielni przeznaczali do niej gorszej jakości zwierzęta. Większych skutków nie przynosiła strategia ucieczki w czasie natężonej agitacji ze strony państwa. Taki przypadek zdarzył się np. w Porostovie, gdzie cała wieś uciekła przed kolumnami agitatorów do lasu. Chłopi, nawet po wstąpieniu do spółdzielni, nie zaprzestali stosowania strategii oporu przeciw kolektywizacji. Polegało to na niewychodzeniu do wymaganych prac polowych oraz niewywiązywaniu się z obowiązkowych norm na dostawy zboża, mięsa i innych produktów rolniczych. W efekcie często spotykane były sytuacje, gdy chłopi siedząc przed domami,

⁴⁹ W instrukcji wydanej w czerwcu 1951 r. przez ministrów spraw wewnętrznych, bezpieczeństwa państwowego i sprawiedliwości wprost napisano, że: „kulakovi sa musí dať 'taký kontingent, aby ho nemohol splniť, a potom ho postavit »pred súd«”. Zob. V. Hlavová, *Rolníci v osídľach súdnej moci. Verejné procesy s roľníkmi počas kolektívizácie 1949-1960 na Slovensku*, [w:] *Kolektívizace v Československu...*, s. 276-284. Tam powyższy cytat na s. 277.

⁵⁰ Filmowy obraz takiego przesiedlenia pojawił się w filmie *Všichni dobří rodáci* w reżyserii Vojtěcha Jasnego z roku 1968. Zob. również P. Slinták, *Na smuteční slavnosti všech dobrých rodáků*, [w:] *Kolektívizace venkova v Československu 1948-1960 a středoevropské souvislosti*, red. P. Blažek, M. Kubálek, Praha 2008, s. 271-281.

⁵¹ K. Jech, *Kolektívizace a vyhánění sedláků z půdy*, Praha 2008, s. 79-170; V. Průcha a kol. *Hospodářské a sociální...*, 2. díl, s. 360; J. Rokoský, *Mezi hrdostí a zoufalstvím. Odpor proti násilné kolektívizaci*, [w:] *Kolektívizace v Československu...*, s. 189-192; R. Turkowski, *Nástupstwa społeczno-gospodarcze kolektywizacji...*, s. 163-169. Przesiedlenia objęły od 2 do 3 tys. rodzin. Zob. szerzej: *Vyhnaní. Akce „Kulak” zločin proti lidskosti*, I-II, Havlíčkův Brod, 2008-2011.

obserwowali pracujące na polach spółdzielczych jednostki wojska albo studentów. Ostateczną formą oporu przeciw kolektywizacji była walka prowadzona przy użyciu dostępnych na wsi narzędzi. Do sytuacji takich dochodziło najczęściej w okresie największej presji kolektywizacyjnej na wieś (przełom 1952 i 1953 r.) i były one spowodowane wyczerpaniem się pozostałych strategii oporu (charakterystycznym jest, że częściej „socjalistycznej przebudowie wsi” przy użyciu dostępnej chłopom „broni” przeciwstawiały się kobiety niż mężczyźni)⁵².

W połowie 1953 r. nastąpiła zmiana kursu w polityce kolektywizacyjnej władz komunistycznych. Wynikała ona z liberalizacji wywołanej śmiercią Stalina oraz Klementa Gottwalda. Antonín Zápotocký, nowy prezydent Czechosłowacji, w swoim przemówieniu wygłoszonym przy oddawaniu zapory wodnej na rzece Klíčava 1 sierpnia 1953 r. powiedział: „Nie będziemy zabraniać, jeżeli ktoś chce wystąpić z JZD”⁵³. Prawie 100 tys. spółdzielców potraktowało te słowa dosłownie i wystąpiło ze spółdzielni, a około 1000 JZD uległo rozwiązaniu. Najbardziej dramatycznie wyglądała sytuacja w kraju preszowskim, gdzie przestały istnieć prawie wszystkie spółdzielnie⁵⁴. W efekcie procent uspołdzielczenia wsi czechosłowackiej, wynoszący w 1953 r. 17% ogólnej liczby gospodarstw i 36% powierzchni użytków rolnych, spadł odpowiednio do 15% i 31% w 1954 r.⁵⁵

Do kwestii dokończenia kolektywizacji wsi powrócono w 1955 r. Wpływ na te zmiany miała walka, odbywająca się w ramach partii, pomiędzy I sekretarzem KPCz Antonínem Novotným a prezydentem Antonínem Zápotockým. Pierwszy z nich, uważany za oddanego komunistycznego aparaczyka bez większych własnych ambicji, był zwolennikiem szybkiej kolektywizacji rolnictwa. Drugi z nich, mimo że zgadzał się z koniecznością socjalistycznej przebudowy wsi, uważał, że w tym momencie należy ją odłożyć w czasie. Rok 1955 był również końcem krótkiej (bo trwającej od 1953 r.) i ograniczonej politycznej odwilży w Czechosłowacji. Mimo to proces liberalizacji trwał w krajach sąsiednich – w Polsce i na Węgrzech, a jego echa były również obecne w Czechosłowacji. Pod koniec kwietnia 1956 r. uczestnicy II Zjazdu Pisarzy Czechosłowackich wystąpili z żądaniami odnoszącymi się do braku swobody twórczej i ograniczającej ich cenzury. Z krytyką zaczęli występować również członkowie organów partyjnych, a Słowacy zaczęli domagać się autonomii. Wszystkie te nastroje udało się opanować Novotnému, dzięki odpowiednio dobranemu składowi ogólnokrajowej konferencji partyjnej odbywającej się w czerwcu 1956 r. oraz poprzez poszerzenie w lipcu 1956 r. uprawnień Zespołu Pełnomocników w Bratysławie. Spore zaniepokojenie władz komunistycznych wzbudziło powstanie na Węgrzech. Szczególnie obawiano się reakcji mniejszości węgierskiej zamieszkałej na Słowacji. Obawy te nie sprawdziły się, a przykład węgierski posłużył władzom czechosłowackim do stłumienia głosów opozycyjnych

⁵² D. Segeš, *Chłopi w województwie preszowskim wobec kolektywizacji – strategię nieposłuszeństwa jako sposób tworzenia „wolnych przestrzeni”*, „Przegląd Historyczny”, 2018, t. CIX, z. 4, s. 716-725, 731-735; L. Šulejová, *Odpor roľníkov proti kolektívizácii na východnom Slovensku*, [w:] *Kolektívizace v Československu...*, s. 218-223; M. Zavačká, *Vidiecki komunisti ako aktéri a obeť nútenej kolektívizácie*, „Forum Historiae”, 2016, roč. 10, č. 1, s. 69-71.

⁵³ A. Krawczyk, *Prezycenci Czechosłowacji*, Warszawa 2021, s. 246.

⁵⁴ V. Průcha a kol., *Hospodářské a sociální...*, 2. díl, s. 363-364; D. Segeš, *op. cit.*, s. 733.

⁵⁵ B. Strużek, *op. cit.*, s. 59. W Polsce w 1953 r. odsetek gospodarstw i użytków rolnych w spółdzielniach wynosił odpowiednio 4,6% i 6,7%. Zob. I. Bukraba-Rylska, *op. cit.*, s. 336.

w ramach partii. W listopadzie 1957 r. zmarł Antonín Zápotocký, a jego następcą został Antonín Novotný (będąc jednocześnie, podobnie jak Gottwald, szefem KPCz). Ostatecznie proces konsolidacji reżimu po odwilży (tzw. okres neostalinizmu) przypieczętowany został uchwaleniem 11 lipca 1960 r. nowej konstytucji. Zmieniała ona nazwę państwa na Czechosłowacka Republika Socjalistyczna, a także m.in. ograniczała autonomię Słowacji⁵⁶.

Po zakończeniu zmian w Polsce i stłumieniu rewolucji węgierskiej oraz ustabilizowaniu sytuacji w całym bloku wschodnim przystąpiono do wprowadzania w życie drugiego etapu kolektywizacji. Nie powrócono już jednak do brutalnych metod stosowanych w latach 1951-1953. Nie oznacza to, że w tamtym czasie nie wykorzystywano metod siłowych wobec chłopów. Nadal stosowano przymusowe rekwizycje mienia, w tym ziemi. Poważną różnicą było jednak dopuszczenie do członkostwa w JZD „bogaczy wiejskich”⁵⁷. Przeciągająca się polityka presji kolektywizacyjnej ze strony państwa doprowadziła do rezygnacji i zniechęcenia wśród chłopów. Jak zwraca uwagę Dušan Segeš: „Niektórzy traktowali członkostwo jako zło konieczne, cenę, którą płacili, by móc pozostać w sektorze rolnym, mając przy tym świadomość, że decyzja o wyborze nowego miejsca pracy będzie się wiązać z koniecznością przeprowadzki i zmiany dotychczasowego stylu życia”⁵⁸. W efekcie w 1960 r. w Czechosłowacji funkcjonowało 10 816 spółdzielni, zrzeszających 51% ogólnej liczby gospodarstw chłopskich i obejmujących 87% całkowitej powierzchni użytków rolnych, a ponad 90% powierzchni gruntów ornych⁵⁹.

Zakończenie sukcesem przez władze komunistyczne socjalistycznej przebudowy wsi czechosłowackiej wynikało z kilku czynników. Jednym z nich był wysoki stopień rozwoju wsi czeskiej. Zmechanizowane, w dużym stopniu, gospodarstwa rolne oraz dobrze rozwinięta spółdzielczość stały się celem i jednocześnie skutecznym narzędziem kolektywizacyjnym. Przejmując kontrolę nad kierownictwem istniejących spółdzielni wiejskich komuniści zdobyli istotny „przyczółek” na wsi. Równocześnie chłopci stracili w ten sposób jedno z ważniejszych narzędzi do stawiania skutecznego oporu działaniom nowych władz⁶⁰. Drugim czynnikiem było późne przeprowadzenie ostatniego etapu reformy rolnej (tzw. „nowej reformy rolnej”), przez co pod kontrolą państwa znalazł się poważny odsetek skonfiskowanej ziemi, który został wykorzystany do rozwoju pierwszych JZD⁶¹. Należy również zwrócić uwagę na znaczenie osadnictwa na gruntach odebranych Niemcom i Węgom. Nowi właściciele nie czując tak silnego przywiązania do ziemi, jak właściciele posiadający ziemię dziedziczną szybciej ulegali naciskom i propagandzie

⁵⁶ J. Rychlík, W. Penczew, *op. cit.*, s. 662-670; A. Krawczyk, *op. cit.*, s. 246-248, 253, 257-262.

⁵⁷ V. Březina, *Kolektivizace zemědělství v Československu v letech 1955-1960*, [w:] *Kolektivizace venkova v Československu...*, s. 130-135.

⁵⁸ D. Segeš, *op. cit.*, s. 734.

⁵⁹ B. Stružek, *op. cit.*, s. 59-60.

⁶⁰ Dodać do tego należy również zakaz wznowienia działalności przez partię agrarną. Zob. J. Rokoský, *Svobodný sedlák na svobodné půdě. Osud agrární strany v Československu po druhé světové válce*, [w:] *Kolektivizace venkova v Československu...*, s. 91-104; R. Turkowski, *Następstwa społeczno-gospodarcze kolektywizacji...*, s. 146-147.

⁶¹ Gospodarstwa państwowe otrzymały 42%, a JZD 34,6% przejętych wówczas gruntów rolnych (odpowiednio 35,5% i 29,4% przejętej ziemi ogółem). Zob. W. Misiuna, *op. cit.*, s. 131.

wstępując do spółdzielni⁶². Nie bez znaczenia była również konsekwencja władz komunistycznych w prowadzeniu polityki kolektywizacyjnej. Rola tego czynnika jest szczególnie widoczna w porównaniu z sąsiednią Polską, gdzie takiej ciągłości w działalności władz państwowo-partyjnych nie było i w efekcie cały czas rolnictwo indywidualne dominowało na wsi polskiej⁶³. W Czechosłowacji krótki okres złagodzenia polityki kolektywizacyjnej zakończył się powrotem do wywierania nacisków⁶⁴ na chłopów, mających zmusić ich do wstąpienia do JZD. Działania te, prowadzone już jednak innymi metodami, sprawiły, że chłopci coraz częściej rezygnowali z dalszego oporu. Jak zauważają Władimir Penczew i Jan Rychlík: „Rolnicy zrozumieli, że w dalszej perspektywie nie mają innej szansy, jak przystąpić do spółdzielni lub odejść do pracy w przemyśle”⁶⁵. Wszystkie te czynniki, w połączeniu ze stabilizacją reżimu komunistycznego w Czechosłowacji na przełomie lat 50. i 60. XX w., sprawiły, że socjalistyczna przebudowa wsi czechosłowackiej zakończyła się sukcesem i charakteryzowała się trwałością.

„Nowa” wieś czechosłowacka

Proces kolektywizacji wsi czechosłowackiej doprowadził do całkowitego przeobrażenia dotychczasowego funkcjonowania społeczności wiejskiej. Zgodnie z ideologią komunistyczną w miejsce zróżnicowanej klasy chłopskiej po wytępieniu kułaków i transformacji pozostałych grup chłopów, miało powstać jednolite tzw. „chłopstwo spółdzielcze”⁶⁶. Kluczowe więc dla zrozumienia dzisiejszego stanu wsi czeskiej i słowackiej są wydarzenia lat 50. XX w. Karel Jech proponuje też by okres od lat sześćdziesiątych do 1989 r. nazywać czasem „pogłosów kolektywizacyjnych”⁶⁷. Romuald Turkowski pisząc o skutkach kolektywizacji zauważa, że „Chłopi – czescy i słowaccy po ponad 1000 latach gospodarowania w różnej formie zostali wywłaszczeni i zamienieni w robotników rolnych, zależnych od pracodawcy w upaństwowionych lub państwowych gospodarstwach rolnych”⁶⁸. Zakończenie kolektywizacji w Czechosłowacji uruchomiło, przyspieszyło, a także zmieniło niektóre procesy społeczne na wsi czeskiej i słowackiej. Jeden z nich został zaliczony przez Dušana Segeša do metod oporu chłopów przeciw polityce uspołdzielczania. Był to masowy

⁶² To właśnie w tych rejonach w 1950 r. powstały niemal wszystkie istniejące spółdzielnie typu IV. Zob. B. Strużek, *op. cit.*, s. 54.

⁶³ R. Turkowski, *Kolektywizacja wsi wschodnioeuropejskiej...*, s. 189-195; I. Bukraba-Rylska, *op. cit.*, s. 203-204, 338-339, 344-346.

⁶⁴ W połączeniu z systemem ulg i innych finansowych zachęt dla członków JZD. Zob. R. Turkowski, *Kolektywizacja wsi wschodnioeuropejskiej...*, s. 356-357.

⁶⁵ J. Rychlík, W. Penczew, *op. cit.*, s. 668.

⁶⁶ D. Segeš, *op. cit.*, s. 715. Ideologiczną wizję procesu tej przemiany opisał Bolesław Strużek: „Przekształcenie różnych grup klasowych ludności chłopskiej, jak i osób należących do innych warstw społecznych w jednolitą klasę chłopów-społdzielców nie jest tylko kwestią zmiany statusu indywidualnego chłopca. Zmiana statusu właściwie rozpoczyna dopiero proces istotnych przemian o charakterze społeczno-ekonomicznym i kulturalnym. [...] Całość tych przemian wytwarza nowy typ społecznych stosunków produkcji, a osoby powiązane tymi stosunkami przekształca w jednorodną klasę społeczną o charakterze socjalistycznym”. Zob. B. Strużek, *op. cit.*, s. 149-150.

⁶⁷ „kolektivizačních dozvuků”. Zob. K. Jech, *op. cit.*, s. 229.

⁶⁸ R. Turkowski, *Kolektywizacja wsi wschodnioeuropejskiej...*, s. 335.

odpływ ludności ze wsi do miast⁶⁹. Powyższą tezę potwierdzają również pośrednio dane statystyczne. Charakterystycznym było, że w wysoko uprzemysłowionych rejonach Czechosłowacji wysoki odsetek wśród zrzeszonych w spółdzielni stanowiły kobiety (nawet do 64%). Występowały również sytuacje, gdy to kobiety zrzeszały się w JZD jako „głowy rodzin”, ponieważ mężczyźni pracowali stale w przemyśle. W spółdzielniach czechosłowackich po zakończeniu kolektywizacji nikły odsetek jej członków stanowiła młodzież w wieku do 19 lat (4,4%), natomiast osoby powyżej 50 roku życia stanowiły prawie połowę wszystkich członków (dokładnie 45,2%)⁷⁰. Dowodzi to tego, że mężczyźni i młodzież woleli emigrować do miast niż pracować w JZD⁷¹. Za tą tendencją szło zapewne wiele przyczyn (w tym mające już długie tradycje na wsi czeskiej i słowackiej zjawisko dwuzawodowości, czyli uzupełniania dochodów gospodarstwa rolnego pracą np. w zakładzie przemysłowym), ale pewne znaczenie miała również presja kolektywizacyjna. Na wsi słowackiej odpływ ludności do zawodów pozarolniczych przybrał taką skalę, że Peter Slavkovský pisał o „stracie jednego pokolenia rolników”⁷².

Historycy piszący przed 1989 r. uważali przeprowadzenie kolektywizacji za jedno z największych osiągnięć państw bloku wschodniego. Norbert Kołomejczyk pisał, że: „Przemiany na wsi przyczyniły się do stopniowej w latach sześćdziesiątych poprawy warunków życia ludności, wzrostu dochodów, a także do zmian w stylu życia oraz w sferze świadomości społecznej”⁷³. Opinie takie są charakterystyczne dla tej epoki i wynikają m.in. z ograniczeń ideologicznych narzuconych na naukę⁷⁴. Są one jednak, w swej warstwie gospodarczej, sprzeczne z danymi statystycznymi. Rolnictwo czechosłowackie, które w latach 1948-1949 po raz pierwszy po wojnie przekroczyło poziom produkcji przedwojennej, w latach kolektywizacji załamało się. Produkcja globalna rolnictwa w 1955 r. wynosiła 91,7% produkcji z 1936 r. Pewna poprawa zauważalna była dopiero po zakończeniu kolektywizacji w latach 60., na co wpływ mogło mieć podejście samych chłopów, którzy zdali sobie sprawę, że niemożliwym jest utrzymanie gospodarstw indywidualnych⁷⁵. Dane statystyczne z lat 50. pokazywały również większą wydajność gospodarstw karłowatych w porównaniu z JZD. Nie powstrzymały one jednak komunistów czechosłowackich przed bardzo rygorystycznym ograniczeniem obszarów posiadanych przez spółdzielców działek przyzagrodowych (nawet w porównaniu z innymi krajami bloku wschodniego). Członek JZD mógł posiadać działkę wielkości ½ ha (w rejonach górskich ok. 1 ha), na której miał prawo hodować maksymalnie 1 krowę, 2

⁶⁹ D. Segeš, *op. cit.*, s. 724.

⁷⁰ B. Strużek, *op. cit.*, s. 142-143.

⁷¹ Wielu absolwentów szkół rolniczych znajdowało zatrudnienie w pracy biurowej, zamiast wykorzystać zdobytą wiedzę przy produkcji rolniczej. Zob. R. Turkowski, *Następstwa społeczno-gospodarcze kolektywizacji...*, s. 155.

⁷² P. Slavkovský, *op. cit.*, s. 98.

⁷³ N. Kołomejczyk, *Czechosłowacka Republika Socjalistyczna*, Warszawa 1981, s. 65-66.

⁷⁴ Na temat problematyki kolektywizacji w komunistycznej historiografii Czechosłowacji zob. J. Burešová, *Problematika výzkumu dějin kolektivizace v Československu a v České republice*, [w:] *Kolektivizace v Československu...*, s. 24-26.

⁷⁵ R. Turkowski, *Następstwa społeczno-gospodarcze kolektywizacji...*, s. 153-157.

tuczники rocznie i 10 uli pszczelich. O ilości owiec, kóz, drobiu i królików decydował zarząd spółdzielni⁷⁶.

Historiografia komunistyczna jednak prawidłowo zauważała liczne zmiany w sferze społecznej wywołane polityką władz komunistycznych z lat 50. Karel Jech podkreślił tutaj, że najważniejszymi jej skutkami jest trwała likwidacja małych majątków rolnych oraz zniknięcie klasy chłopskiej aż do 1989 r. Po upadku rządów komunistycznych odrodziła się ona „z niczego” jednak już w innym kształcie niż przed kolektywizacją. Przede wszystkim są to dzisiaj właściciele gospodarstw od 100 do 500 i więcej ha. Dzisiejsi rolnicy czescy muszą funkcjonować w zupełnie innych warunkach gospodarczo-społecznych niż ich przodkowie sprzed kolektywizacji. Stąd też coraz więcej gospodarstw specjalistycznych, nastawionych na konkretną produkcję o charakterze intensywnym. Odejście od kolektywizacji i proces reprivatyzacji mienia doprowadził również do powrotu wielu mniejszych działek w ręce prywatne. Jednak ich właściciele albo sprzedali je, ponieważ nie zajmują się już rolnictwem, bądź zmienili je na działki budowlane. Na wsi czeskiej rozwinęły się dzięki temu gałęzie gospodarki niezwiązane z produkcją rolniczą, ale związaną z turystyką czy gastronomią⁷⁷.

Zupełnie odmienne wnioski wpływu kolektywizacji na wieś wysunął Peter Slavkovský. Analizował on zmiany na wsi słowackiej, która w czasie kolektywizacji stała na niższym poziomie rozwoju gospodarczego niż wieś czeska. Społeczności wiejskie Słowacji były w o wiele większym stopniu przywiązane do tradycji, konserwatywne i wciąż obracające się w kręgu silnej wspólnoty wiejskiej i rodzinnej. Podkreśla on, że kluczowe dla zmian społecznych na wsi słowackiej były lata 70. i 80. XX w. Młode pokolenie pracujących w spółdzielniach produkcyjnych musiało zdobywać nową specjalistyczną wiedzę o nowych procesach produkcji, których nie mogli otrzymać od swoich rodziców przyzwyczajonych do pracy tradycyjnej. W ten sposób osłabieniu ulegały więzy rodzinne, a także zmniejszało się znaczenie przywiązania do wartości, jaką niosło ze sobą samo posiadanie ziemi. Młodzi zauważali korzyści, jakie niesie ze sobą wielkoobszarowe, specjalistyczne gospodarstwo, a jednocześnie rósł ich prestiż w oczach starszego pokolenia, które na własne oczy przekonywało się o znaczeniu nowoczesnej wiedzy⁷⁸.

Podsumowanie

Proces kolektywizacji wsi czechosłowackiej wypływał z przesłanek ideologii komunistycznej. Był on całościowym programem przebudowy gospodarczej i społecznej. Spotykał się jednak ze zdecydowanym oporem ze strony większości chłopów, a nawet z niechęcią w samej partii komunistycznej. Jednak okoliczności międzynarodowe i brak suwerenności decyzji komunistów czechosłowackich doprowadził do zmiany w polityce rolnej na początku 1949 r. Kolejne kilkanaście lat było czasem poważnych represji wobec chłopów czeskich i słowackich. Decydenci

⁷⁶ R. Turkowski, *Kolektywizacja wsi wschodnioeuropejskiej...*, s. 340, 346-347.

⁷⁷ K. Jech, *op. cit.*, s. 230-231.

⁷⁸ P. Slavkovský, *op. cit.*, s. 99-100.

i ideolodzy Komunistycznej Partii Czechosłowacji nie licząc się ze wskaźnikami gospodarczymi, doprowadzili do całkowitej likwidacji prywatnej własności ziemi na wsi i do faktycznej likwidacji chłopów jako klasy społecznej. Okres lat 1960-1989 był czasem „pogłosów kolektywizacyjnych”, wiążących się z licznymi zmianami w strukturze społecznej wsi. Młodzież wolała emigrować do miast niż podejmować dalszą pracę na roli. Zmianie ulegała również mentalność tradycyjnych społeczności wiejskich. Młodsze pokolenie coraz mniejszą wagę przywiązywało do posiadania ziemi jako wartości samej w sobie. Zauważali oni wartość płynącą ze specjalistycznej wiedzy jaką mogli zdobyć, a następnie wykorzystać przy pracy w JZD. Trwał proces kształtowania się klasy „chłopów-spółdzielców”, który został przerwany upadkiem systemu komunistycznego w Czechosłowacji, a następnie reprivatyzacją i prywatyzacją majątku spółdzielni produkcyjnych. Wciąż na wsi czeskiej i słowackiej spotkać można sentyment do „bezpieczeństwa socjalnego” gwarantowanego przez JZD⁷⁹.

Bibliografia

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Národní archiv v Praze, Ministerstvo zemědělství – sekretariat.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Cesta ke štěstí, reżyseria Jiří Sequense, Czechosłowacja 1951.

Engels F., *Kwestia chłopska we Francji i Niemczech*, Warszawa 1949.

Gottwald K., *Spisy*, t. XIV, 1947-1948, Praha 1958.

Gottwald K., *W walce o socjalistyczną Czechosłowację. Wybór przemówień i artykułów*, tłum. J. Rogalski, Warszawa 1951.

Hradecký program. Projev ministra zemědělství Julia Duriše v Hradci Králové dne 4.4.1947, Praha 1947.

Lenin W. I., Stalin J. W., *O spółdzielczości produkcyjnej na wsi*, Warszawa 1949.

Všichni dobří rodáci, reżyseria Vojtěch Jasný, Czechosłowacja 1968.

Zákon o mechanisaci zemědělství, Zákon č. 27/1949 Sb.

OPRACOWANIA MONOGRAFICZNE

Bukraba-Rylska I., *Socjologia wsi polskiej*, Warszawa 2008.

Dobieszewski A., *Kolektywizacja wsi polskiej 1948-1956*, Warszawa 1993.

Feierabend L. K., *Zemědělské družstevnictví v Československu do roku 1952*, Volary 2007.

Glassheim E., *Očista česko-slovenského pohraničí. Migrace, životní prostředí a zdraví v bývalých Sudetech*, Praha 2019.

Hraba Z., *Kolektivizace a transformace československého a českého zemědělství v letech 1945-2004. Právní normativní pohled*, Praha 2013.

Jech K., *Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy*, Praha 2008.

Kaplan K., *The short march. The Communist Takeover in Czechoslovakia 1945-1948*, London 1987.

Kołodziejczyk N., *Czechosłowacka Republika Socjalistyczna*, Warszawa 1981.

Kovač A., *Košický vládný program*, Bratislava 1977.

Krawczyk A., *Prezydenci Czechosłowacji*, Warszawa 2021.

Kuklík J., *Mýty a realita tzv. „Benešových dekretů”. Dekrety prezidenta republiky 1940-1945*, Praha 2002.

Lityński A., *Prawo Rosji i ZSRR 1917-1991, czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików). Krótki kurs*, Warszawa 2010.

⁷⁹ *Ibidem*, s. 103-104; D. Segeš, *op. cit.*, s. 734.

- Misiuna W., *Przemiany w rolnictwie Czechosłowacji. Od uwłaszczenia do uspołdźdźczenia gospodarki chłopskiej*, Warszawa 1972.
- Nečasová D., *Obrazy nepřítelů v Československu 1948-1956*, Praha 2020.
- Rychlík J., *Československo v období socialismu 1945-1989*, Vyšehrad 2020.
- Rychlík J., Penczew W., *Historia Czech*, tłum. M. Czyżniewski, A. Kawecka, Wrocław 2020.
- Průcha V. a kol. *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992, 1. díl, období 1918-1945*, Brno 2004.
- Průcha V. a kol. *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992, 2. díl, období 1945-1992*, Brno 2009.
- Průcha V., *Rozwój gospodarczy Czechosłowacji w latach 1945-1992*, tłum. P. Godlewski, Kutno 2006.
- Ślabeł H., *Polityka agrarna PPR*, Warszawa 1978.
- Straszak-Chandoha S., *Ziemie obiecane. Rolnictwo Dolnego Śląska w latach 1945-1956 w ujęciu ekonomicznym i historycznym*, Wrocław 2021.
- Strużek B., *Rolnictwo europejskich krajów socjalistycznych*, Warszawa 1963.
- Szeliski H., *Stosunki ekonomiczno-agrarne Czechosłowacji*, Warszawa 1938.
- Turkowski R., *Kolektywizacja wsi wschodnioeuropejskiej widziana z polskiej perspektywy 1948-1960. Studium z zakresu historii społeczno-gospodarczej*, Warszawa 2020.
- Wolton T., *Historia komunizmu na świecie. Próba dochodzenia historycznego*, t. 1: Kaci, tłum. M. Romanek, Kraków 2021.

ARTYKUŁY NAUKOWE

- Březina V., *Kolektivizace zemědělství v Československu v letech 1955-1960*, [w:] *Kolektivizace venkova v Československu 1948-1960 a středoevropské souvislosti*, red. P. Blažek, M. Kubálek, Praha 2008, s. 128-135.
- Burešová J., *Problematika výzkumu dějin kolektivizace v Československu a v České republice*, [w:] *Kolektivizace v Československu*, red. J. Rokoský, L. Svoboda, Praha 2013, s. 23-32.
- Čapka F., Slezák J., Vaculík J., *Nové osídlení pohraničí českých zemí po druhé světové válce*, Brno 2005.
- Čapka F., *Powojenne osiedlanie pogranicza ziem czeskich po drugiej wojnie światowej i jego nowy kształt*, „Rocznik Lubuski”, 2009, t. 35, cz. 1.
- Fiedor K., *Rolnictwo Austro-Węgier do końca I wojny światowej*, „Studia Śląskie”, 1998, t. LVII.
- Havráněk J., *Rozwój wsi czeskiej w drugiej połowie XIX wieku*, „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej”, 1965, t. I.
- Hlavová V., *Roľníci v osídľach súdnej moci. Verejné procesy s roľníkmi počas kolektivizácie 1949-1960 na Slovensku*, [w:] *Kolektivizace v Československu*, red. J. Rokoský, L. Svoboda, Praha 2013.
- Kalinová L., Klusáková Z., *Przemiany społeczno-gospodarcze w krajach demokracji ludowej po roku 1948. Struktura klasowa i społeczna ludności krajów socjalistycznych*, [w:] *Rozwój gospodarczy europejskich krajów socjalistycznych*, red. V. Průcha, tłum. P. Godlewski, H. Szewdo, Warszawa 1981.
- Mieszczankowski M., *O kwestii chłopskiej*, [w:] *Lenin a kwestia agrarna w kapitalizmie i socjalizmie*, Warszawa 1967, s. 49-92.
- Pernes J., *Proměny myšlenky kolektivizace zemědělství v politice KSČ po únoru 1948*, [w:] *Kolektivizace v Československu*, red. J. Rokoský, L. Svoboda, Praha 2013.
- Rokoský J., *Mezi hrdostí a zoufalstvím. Odpor proti násilné kolektivizaci*, [w:] *Kolektivizace v Československu*, red. J. Rokoský, L. Svoboda, Praha 2013.
- Rokoský J., *Svobodný sedlák na svobodné půdě. Osud agrární strany v Československu po druhé světové válce*, [w:] *Kolektivizace venkova v Československu 1948-1960 a středoevropské souvislosti*, red. P. Blažek, M. Kubálek, Praha 2008, s. 91-108.
- Segeš D., *Chłopi w województwie preszowskim wobec kolektywizacji – strategie nieposłuszeństwa jako sposób tworzenia „wolnych przestrzeni”*, „Przegląd Historyczny” 2018, t. CIX, z. 4.
- Slavkovský P., *Slovenský roľník v 20. storočí*, „Forum Historiae” 2016, č. 1.
- Slinták P., *Na smuteční slavnosti všech dobrých rodáků*, [w:] *Kolektivizace venkova v Československu 1948-1960 a středoevropské souvislosti*, red. P. Blažek, M. Kubálek, Praha 2008.
- Šulejová L., *Odpor roľníkov proti kolektivizácii na východnom Slovensku*, [w:] *Kolektivizace v Československu*, red. J. Rokoský, L. Svoboda, Praha 2013.
- Turkowski R., *Następstwa społeczno-gospodarcze kolektywizacji wsi czechosłowackiej (1948-1960) w świetle polskich źródeł dyplomatycznych i prasowych*, „Zeszyty Wielejskie”, 2020, z. 26.

Zavacká M., *Vidiecki komunisti ako aktéri a obeť nútenej kolektivizácie*, „Forum Historiae” 2016, roč. 10, č. 1.

Communist reconstruction of the Czechoslovak village – ideological and social background.

The aim of this article is to analyse the process of collectivisation in Czechoslovakia, with reference to its ideological and social aspect. The author discussed the process of formation the views of the main communist ideologists on the agrarian question. Particular implementation of this views in Soviet Russia and the Soviet Union is also presented. These events became a model for the activists of the Communist Party of Czechoslovakia, which took power in its country in the post-war years. The analysis of the collectivisation process was set in the political and economic history of the post-war Czechoslovak Republic. Attention was paid to the conditions of functioning of the Czech and Slovak villages, as well as to the differences between them. The legal changes introduced by the new authorities to take control over rural cooperatives and private property of Czech and Slovak farmers were discussed. The author also analysed the process of peasant resistance against collectivisation practices. This became a contribution to the analysis of the social changes brought about by the implementation of „cooperativisation” in Czechoslovakia. The analysis is concluded with a description of social and economic changes brought about by the process of re-privatisation and privatisation in the Czech Republic and Slovakia. The article uses Polish, Czech and Slovak studies, as well as published sources and archival materials of the Czechoslovak Ministry of Agriculture (Národní archiv v Praze).

Keywords: collectivisation, communism, Czechoslovakia, agriculture, Communist Party of Czechoslovakia, social change, Sovietisation